

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14316876>

Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом
институтини “Ақоид ва фиқҳий фанлар” кафедраси
ўқитувчиси **Джуманов Абдулҳамид**

Аннотация: Ушбу мақолада усулул фиқҳ илми, унинг таърифи ҳамда бу фанни вужудга келиш ва шаклланиш тарихи ҳамда босқичлари ҳақида сўз боради. “Усулул фиқҳ” иккита сўздан иборат бўлган бирикма бўлиб, тарқоқ ҳолда “усул” – асос, далил; “фиқҳ” эса – аниқ тушуниш маъноларини англатади. Уламолар истилоҳида “Усулул фиқҳ”: батафсил ҳужжатлардан шариат аҳкомларини истинбот этиш қоидаларини ўргатувчи илмдир.

Аҳамиятлиси, бу фанга оид асарлар, уларни ёзилишидаги тарихий тадрижлар, ёндошувлар ва уларнинг ўзига ҳос ҳамда фарқли жиҳатларини очиб беришга ҳам катта эътибор қаратилган. Маълумотлар барча йўналишларга оид китоблар номи, уларнинг муаллифлари яшаган даврларни қайд қилиш билан бойитилган. Қўшимча қилиш мумкинки, ушбу илмий ишда, фиқҳ фанига ёндош бўлган усулул фиқҳ фанини ўрганишда эътибор қаратиш керак бўлган жиҳатлар, асосий қўлланма ва манбалар ҳам зикр қилинган.

Калит сўзлар: усулул фиқҳ, ижтиҳод, ал-Бурҳон, ал-Мустасфа, ал-Муътаמיד, мутакаллимлар йўналиши, ҳанафийлар йўналиши, муътазила.

Усулул фиқҳ ислом ҳуқуқшунослиги яъни, фиқҳ фани вужудга келган даврда ҳам мавжуд бўлган. Тўғри фиқҳ илми бошқа фанлардан аввалроқ кодексификация қилинган, масалалари такомиллаштирилган, қоидалари ўрнатилган ва боблари эса тартибга солинган эди. Аммо бу фиқҳ фани усулфиқҳ фанидан аввал пайдо бўлган дегани эмас. Ёки фақиҳлар шаръий ҳукмларни чиқаришда муайян қоидаларга асосланмаган эканлигини ҳам ифодаламайди. Аслида бу илмнинг асослари мужтаҳидлар томонидан ташкил этилиб, ўзлари бу қоидаларга амал қилганлар. Фақат бу қоидалар алоҳида бирор манбада яхлит шаклда баён қилинмаган эди. Бунга Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳунинг қўйидаги амаллари яққол мисол бўла олади. У киши эри вафот этган ҳомиладор аёлнинг иддаси фарзандини тўғиши билан тугагини айтганлар ва бу гапига далил сифатида “Талоқ” сурасининг-оятини келтирганлар:

وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا

Ҳомиладорларнинг иддаси ҳомидаларини қўймоқликларидир. Ким Аллоҳга тақво қилса, У зот унинг ишида осонлик қилиб берадир. (Талоқ сураси, 4-оят)

Абдуллоҳ ибн Масъуд ўз фикрига бу оят “Бақара” сурасидаги эри вафот этган аёлларни иддасини баён қилган қуйидаги оятдан кейин нозил бўлганлигини далил сифатида келтирган:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا

Сизлардан вафот этиб жуфтларини қолдирганларнинг аёллари ўзларича тўрт ойу ўн кун кутарлар (Бақара сураси, 234-оят)

Бу эса усулул фикҳда мавжуд бўлган “кейинги келган насс аввалги нассни ҳукмини насх қилади” қоидасига асосланган эди².

Дарҳақиқат барча илмлар аввал пайдо бўлиб кейин китоб сифатида жамиятга тақдим қилинган. Усулул фикҳ илми ҳам аслида мужтаҳидларнинг илмий фаолиятларида малака сифатида мавжуд бўлсада бир қанча вақтгача алоҳида фан сифатида намоён бўлмаган.

Демак саҳобийлар, ҳатто тобеъинлар даврида ҳам усулул фикҳ илми фан сифатида таълиф қилинмади. Фақатгина тобеъинлардан сўнг ислом давлати ҳудудлари кенгая бошлади. Авал мавжуд бўлмаган турли ҳодислар юзага чиқа бошлади. Ислом динига араб бўлмаган бошқа халқлар ҳам кира бошлади. Мужтаҳидлар ўртасида турли баҳслар юзага чиқа бошлади. Шунинг учун ҳам мутахассилар шаръий ҳукмларни чиқариш учун маълум қоида ва тартибларни жорий қилиш кераклигига тиёж сездилар. Токи барча мужтаҳидлар шу қоидаларга асосланиб тўғри қарор қабул қилсинлар.

Албатта бу қодилар араб тили луғат қоидалари, мақосиди шариъа ва саҳобийларнинг ҳукм олишдаги услубларига асосланган эди. шу тарзда усулул фикҳ фан тарзида шаклланиб китоблар ёзила бошланган.³

Бу фанга оид биринчи асарни ким ёзганлиги борасида ҳам турли фикрлар билдирилган. Жумладан “ал-Важийз фий усулул фикҳ” китобида қуйидаги фикрлар мавжуд: “ айримлар усулул фикҳ илмида биринчи бўлиб китоб ёзган ва қоидларни тартиблаган киши Абу Ҳанифанинг икки шогирди Абу Юсуф ва имом Муҳаммаддир дейишади. Айримлар эса Абу Юсуфнинг ўзи ёзган, дейишган. Яна бир тоифа инсонлар “бу борадаги бринчи асарни Абу Ҳанифанинг ўзи ёзган ва бу китбнинг номи “Китабур рай” бўлган эканлигини айтишган”.⁴

Ибн Надим “Фихрист” номли китобида “Усулул фикҳ”га оид бўлган барча қоидаларни биринчи бўлиб имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг шогирдлари имом Абу Юсуф раҳматуллоҳи алайҳ алоҳида рисолада жамлаган. Лекин афсуски, бу рисола бизларгача етиб келмаган” деб айтган.

² “Тарийху усулул фикҳ”. Алий Жумъа. Қоҳира. Дарул миқтом, 2015 й. – Б. 20

³ “Тарийху усулул фикҳ”. Алий Жумъа. Қоҳира. Дарул миқтом, 2015 й. – Б. 31

⁴ “Ал-важийз фий усулил фикҳ”. Абудкарим Зайдон. Байрут. Муассатур рисола, 2006 й. 1ж. – Б. 16

Бошқа манбаларда эса бу фанга оид китобни имом Шомеъий ёзганлиги такидланган. Дарҳақиқат олимларнинг фикрича бу фанга оид биринчи мустақил китобни Муҳаммад Идрис Шофеъий ёзган.

Имом Шофеъийнинг бу фанга оид китоби “ар-Рисола” бўлиб, унда Қуръон карим ва ундаги ҳукмларнинг баёни, суннат Қуръонни баён қилувчи эканлиги, ижмо, носих ва мансүх, амр ва тақиқлар ҳамда оход хабарларони ҳужжат қилиш борсидаги қоидаларни баён қилган.

Мазкур “Рисола” китоби ёзилишига Абдурраҳмон ибн Маҳдийдан келган хат туртки бўлган. Хатда ёзилишича, ўша пайтда баъзи одамларнинг Қуръон ва ҳадисларни нотўғри шарҳлаган ҳолда ҳукм чиқаришлари кўп содир бўлиб турган. Имом Шофеъидан ушбу муаммони ҳал қилиш бўйича бирор кўрсатма беришини илтимос қилинади. Натижада, имом Шофеъий ушбу хатга жавобан бир мактуб ёзади. Ушбу мактубда манбалар, Қуръон ва ҳадисда ишлатилган сўзларнинг омм ва хос, луғавий қоидалар ва насх, Пайғамбаримизнинг хаттиҳаракатлари ва уларнинг ҳуқуқий аҳамияти, ижмоъ, хабарлар ва уларнинг турлари ҳамда далил сифатидаги ўрни, қиёс, истехсон, ижтиҳод ва бошқа масалаларни атрофлича ёритган. Кейинчалик ушбу мактуб усулул фикҳ бўйича ёзилган илк асар бўлиб, ҳозирги кунда “Рисола” (мактуб) номи билан машҳур.⁵

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Ҳанафий мазҳаби мужтаҳидлари биринчилардан бўлиб усул фикҳга доир асарлар ёзганлар. Чунки, уларнинг ҳам шу фанга оид асарлари борсида кўплаб фикрлар мавжуд. Аммо бу китоблар кейинги авлодларга етиб келмаган. Имом Шофеъийнинг “Рисола” китоби эса бу бизгача етиб келган шу фанга биринчи асардир.

Имом Шофеъийдан кейин Шофеъийдан кейин Аҳмад ибн Ҳанбал Расулуллоҳга итоат қилиш ҳафида, носих ва мансүх борсида китоблар ёзган. Аммо бу асарлар ҳам бизгача етиб келмаган.⁶

Шу тариқа усулул фикҳ фанида ҳам китобларни таъвил қилиш даври бошланди. Аммо шуни айтиш керакки бу китоблар бир ҳил услубда ёзилмаган. Аксинча, баъзилар бу қоидаларни даслабки давр мужтаҳидларидан ривоят қилинган фаръий ҳукмларга мос ёки мос эмаслигига эътибор қаратмасдан асосий қоидаларни луғат ва мантиқ илмига асосланиб тузганлар. Бу услуб “Мутакаллимийнлар” йўналиши деб номланган. Мутакаллимларнинг асосий мақсади фаннинг қоидаларни белгилашдан иборат бўлган. Мўътазила фирқаси, Шофиъий, Моликийлар ва Ҳанбалийлар шу услубни танлаганлар. Мутакаллимлар йўналишнинг ўзига ҳос жиҳати шундаки, унда кўпроқ мантиқий қарашлар мавжуд бўлиб, маълум мазҳабга ён босилмаган эргашилмаган. Шунингдек зикр қилинган қоидалар остида фаръий масалалардан мисол келтириш ҳам жуда кам бўлган.

⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Усулул фикҳ. Тошкент. 2011. Шарҳ.– Б. 13-15.

⁶ “Тарийху усулул фикҳ”. Алий Жумъа. Қоҳира. Дарул миқтом, 2015 й. – Б. 32

Мутакаллимлар йўналишига оид қуйидаги машҳур китобларни санаб ўтишимиз мумкин:

Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний (413х)нинг “Ал-Бурҳон” асари. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий (450-505 х)нинг “ал-Мустасфа” китоби. Абу Ҳусайн Муҳаммад ибн Али(436х.)нинг “ал-Муътамид” китоби.

Иккинчи йўналиш “Ҳанафийлар йўналиши”дир. Бу услубга оид китобларда фаннинг қоидалари мужтаҳид имомлардан ривоят қилинган ҳукмларга мос тарзда баён қилинган. Яъни, мужтаҳидлардан ривоят қилинган фаръий масалаларда риоя қилинган аммо очиқ тарзда баён қилинмаган қоидалар акс эттирилган.

Ҳанафий уламолари бу йўналишда кўплаб асарлар ёзганлар. Ҳатто бу усул “ҳанафий мазҳаби” деган алоҳида номга ҳам эга бўлган. Бу тарзда ёзилган китоблар ўзининг воқеликка мос эканлиги билан ажралиб туради. Чунки у ҳукмларни чиқаришда имомлар ҳисобга олган асосий қоидаларни белигилаб олиш ва уларни тартибга солиб келгусдаги ижтиҳодлар учун асос қилиб олишдан иборат бўлган. Ибн Халдун айтганидек бу йўналиш фаръий масалаларга хизмат қилувчи, қоидаларга асосланган ва бу қоидалар мазҳаб доирасида ижтиҳод қилувчи мужтаҳидларни залолатдан сақловчи қоидалардир. Шунингдек ҳанафийлар йўналиши фикҳ соҳасига мувофиқроқ ва фаръий ҳукмларга мосроқдир.⁷

Ҳанафий усулида ёзилган китобларга қуйидагиларни мисол қилиш мумкин: Абу Бакр Аҳмад ибн Али Жассос(370)нинг “Ал-Усул” асари. Абу Зайд Абдуллоҳ бин Умар Дабусий (430)нинг “Тақвиймул адилла” асари.

Кейинроқ усулул фикҳнинг тадвини оид яна бир янги йўналиш пайдо бўлди ва бу услуб юқоридаги икки услубни ўзида бирлаштирган ва иккиси уларнинг афзалликларини ўзида жамлаган эди. Унда қоидалар маълум тартибда баён қилинган. Фақат қоидани ўзини зикр қилиш билан чекланиб қолмасдан уни бошқа фаръий ҳукмлар билан боғлаш ва шу тарзда уқувчи учун қулайлик яратиш назарда тутилган эди.

Бу борада барча мазҳаб олимлари китоблар тасниф қилишган. Мисол учун Музаффариддин Аҳмад ибн Али Саъатий Ҳанафий(649) “Бадиъун низом” китоби. Убайдуллоҳ ибн Масъуд (747) нинг “Танқиҳ” ва унинг шарҳи “Тавзиҳ” асари. Саъдуддин Тафтазоний(792)нинг “Шарҳут тавзиҳ” асари, Муҳибб Аллоҳ бин Абдушукур(1119х) “Мусалламус субут” китобларини айтиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимов У. Суннат ва Ҳадис. – Тошкент. Шарқ, 2012.
2. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. –Тошкент.ТИУ,2007.

⁷ “Муқаддимату ибн Холдун”. Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Холдун. Байрут. Сааҳату Риёзус Сулх, 2017й. –Б. 455.

3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олтин силсила. Ҳилол нашр. 2013.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. Тошкент-2008.
5. Бухорий. Алжомеъ ассаҳиҳ. – Қоҳира. Дорушшаъб, 1987.
6. Абу Довуд. Сунан. – Байрут. Дорул китаб аларабий, 1346 ҳ.
7. Муслим. Алжомеъ ассаҳиҳ. – Байрут. Дорул жайл, 1989.
8. Ибн Можа. Сунан. – Байрут. Дорул фикр. 2001.
9. Табарий М. Тарихул умами вал мулук. – Муҳсиния. 1988.
10. Зойфуллоҳ Роҳийлий. Имом абул Ҳасан Дорақутний ва осорухул илмийя. – PDF. Вариант 2000.
11. Байҳақий. Сунани кубро. – Ҳайдаробод. Низомия, 1344 ҳ.
12. Муҳаммад ибн Абдулғани. Аълум. – Байрут. Дорул илм. 1980.
13. Самъоний. Ансоб. – Ҳинд. Доиратул маъориф. 1385 ҳ.
14. Ибн Касир. Албидоя ван Ниҳоя. – Байрут. Мактабатул маъориф. 1966
15. Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. – Байрут. Дорул кутубул арабий. 1980.